

4. Sepir E. *Īazyk . Vvedenie v izuchenie rechi// Īzbrannye trudy po iazykoznaniiu i kŭlturologiiu. – Moskva: 1993. – 656 s. – kniga*
5. Bromlei Īu.V. *Etnos i etnografia. M: 1975. – 284 s. –kniga*
6. Svetlana Ter-Minasova. *Til jäne mädenietaralyq komunikasia. –Astana: 2018. –317 s.*
7. Karnegi D. *Kak zavoevyvät druzei i okazyvät vlianie na lüdei. Almaty:1992. – 496 s.*

МРНТИ 16.21.41

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.03>

Құрманбайұлы Ш.,¹ Әділов М.²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ТҰҒЫН» ЖҰРНАҚТЫ ЕСІМШЕНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада ертеректе кеңінен жұмсалып, қазіргі күні тек белгілі өңірлерде ғана айтылатын бірақ көркем әдеби шығармаларда әлі де қолданылатын «тұғын» формасы зерттеліп қарастырылды. XIX ғасырда қазақ жазба тілінде актив қолданылған «тұғынды» қазақтың ұлы ақыны Абай өз шығармаларында пайдаланған. Оны хакім Абайдың қалай әрі қанша рет қолданғанымысалдармен көрсетілді. Түркі ескерткіштері мен тілдерінен алған талдаулар негізінде «тұғын» формасын шағатайшаның элементі әрі говорлық ерекшелік емес екендігі дәлелденді. Ақын тіліндегі *тұғын* қазақ тілінде жыраулар дәуірінен бері қолданылып келе жатқан дәстүр жалғастығының көрінісі болғандығы айтылды. Сондай-ақ, есімшенің бұл түрінің қазіргі поэзия тілдегі қолданысына да назар аудару мақсатында М.Жұмабаев, Қ.Аманжолов, М.Мақатаев, Ж.Нәжімеденов сияқты XX ғасырдың көрнекті ақындары тіліндегі қолданыстарына тоқталып, салыстырмалы талдау жасалды.

Түйін сөздер: Абай, Абай шығармалары, тұғын қосымшасы

Kurmanbaiuly S.,¹ Adilov M.²

^{1,2} *Kazakh National Pedagogical University after Abay,
Kazakhstan, Almaty*

THE USE OF THE SACRAMENT “THUGIN” IN THE WORKS OF ABAI

Abstract

The article analyzes the process of transformation of the participle “tyn” which is actively used in the modern literary language. In particular, we are talking about the dialectical character of the ending “tugyn” used earlier in the Kazakh language, and is currently used only in some regions of Kazakhstan. The grammatical form “tugin” occurs frequently in the writings and texts of XIX beginning of XX centuries. The great Kazakh poet Abay actively used this form in his works. Using examples, we analyze the frequency of use in Abay's works. Based on the analysis of Turkic monuments and languages, we will try to prove that the suffix “tugyn” is not an element of the Chagatai language and a dialect exception, that this form is native Kazakh on the bright examples of akyn-zhyrau, poets and researchers of Kazakh literature. Also, in order to draw attention to the use of this type of participle in the modern language of poetry, a brief comparative analysis of the works of outstanding poets of the twentieth century, such as M.Zhumabayev, K.Amanzholov, M.Makataev and Zh. Nazhimedenov.

Keywords: Abay, Abay communion, “tugin” participle

Қурманбайұлы Ш.¹ Адилов М. Е.²

^{1,2} *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, Алматы*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИЧАСТИЯ «ТУҒЫН» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ

Аннотация

В статье анализируется процесс трансформации причастия «тын» которая активно используется в современном литературном языке. В основном, речь идет о окончания «туғын» применяемом ранее активно в казахском языке, а в настоящее время используется только в некоторых регионах Казахстана и в художественной литературе. Грамматическая форма «туғын» часто встречается в произведениях и текстах XIX начало XX веков. Великий казахский поэт Абай в своих произведениях активно использовал эту форму. На примерах мы проводим анализ частотности употребления в произведениях Абая. На основе анализа тюркских памятников и языков попытаемся доказать, что суффикс «туғын» не является элементом чагатайского языка и диалектным исключением, что эта форма является исконно казахской на ярких примерах акын-жырауов, поэтов и исследователей казахской литературы. Также в целях привлечения внимания к использованию данного вида причастия в современном языке поэзии, приведен краткий сравнительный анализ произведений выдающихся поэтов XX века, таких как М.Жумабаев, К.Аманжолов, М.Макаатаев и Ж.Нажимеденов.

Ключевые слова: Абай, произведений Абая, причастие «туғын»

Кіріспе. Қазақтың ұлы ақыны Абай поэзиясының тілі, шығармалары тілінің лексикалық құрамы, грамматикалық құрылысы белгілі тілші, әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан едәуір жақсы зерттелді. Абай шығармаларының тілі, поэтикасы жайында жазылған алғашқы арнайы көлемді еңбек Қажым Жұмалиевке тиесілі. Қ. Жұмалиевтің «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» атты еңбегі 1948 жылы жарық көрді. Қайым Мұқаметхановтың «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» (1959) атты кітабын, Рабиға Сыздықованың «Абай шығармаларының тілі» (1968) және «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» (1971) атты монографияларын Абай шығармаларының тілін танып-білуге зор септігін тигізген еңбектер десек қателеспейміз. Алайда, Абай шығармаларының тілі толық зерттеліп қойды деп, оның тілін зерттемей қоюға әсте болмайды. Белгілі ғалым Рабиға Сыздық «Абайдың тілі – кең тақырып. Бұл тақырыпқа бір емес, әлденеше кітап арналуға тиіс» (Сыздықова 2014: 4) деп айтқандай, бұл бағытта әлі де жаңа зерттеулер жүргізіп, акын өлеңдері мен қара сөздерінің тілін түрлі аспектіде қарастыруға болады. Біз де Абайдағы кейбір морфологиялық тәсілдің сыртқы тұлғалануы жағынан өзгешелеу болуына назар аударып, акын тіліндегі ерекше грамматикалық тұлға-тәсілдер туралы сөз етпекшіміз. Сондай грамматикалық ерекшеліктердің осы «тұғын» тұлғасы.

Әдістеме. «Тұғын» жұрнағы дағдылы есімше белгілі бір әрекеттің бұған дейін де болғанын, қалыптасқан дағдылы әрекет екенін, үнемі қайталанып отыратынын білдіреді. Бұл форма қазіргі әдеби тілде айтарлықтай белсенді болмағанымен Абай тілінде «тұғын» және «тұғұн» түрінде жиі қолданады. Қара сөздермен салыстырғанда өлеңдерінде едәуір аз кездеседі (6 жерде ғана).

Қазақ тіл білімінде етістікті жан-жақты зерттеген ғалым Ы.Маманов қазіргі қазақ тіліндегі дағдылы есімше жасайтын «-атын/-етін, йтын/-йтін (-тын/-тін)» жұрнағы ескі түркі тілдерінде «бара тұрған», «келе тұрған», «ойлай тұрған» түрінде қолданылған «тұрған» көмекші етістігінің ықшамдалуы арқылы жасалғанын және бұл форманың халық ауыз әдебиетінде, Ы.Алтынсарин, Абай шығармаларында көп кездесетінін айтады [1, 87].

Ғалымның бұл форманың Абай шығармаларындағы қолданысына қатысты пікірінің негізді айтылғанын біз анықтаған статистикалық деректер растайды. Нақты айтқанда: «тұғын» формалы етістік Абайдың қара сөздерінде – 124 рет, «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» еңбегінде – 7 рет, яғни прозалық шығармаларында – 131 рет қолданылған. Ал поэзиясына келер болсақ, тек өлеңдерінде ғана 5-ақ рет кездеседі де, поэмаларында 4 жерде ғана көрінеді. Сонымен, Абай шығармаларында «тұғын» формалы етістік барлығы – 140 рет қолданылған.

Мәселен, прозалық шығармаларда қолданылған «тұғын» формалы етістіктер мыналар: *азатұғын, азғыратұғын, айдындыратұғын, айыратұғын, алатұғын, алмайтұғын, арланатұғын, артылмайтұғын, асырайтұғын, атанатұғын, ауыртатұғын, беретұғын, бермейтұғын, болатұғын,*

болмайтұғын, бұзылатұғын, бұзылмайтұғын, білдіретұғын, білетұғын, дейтұғын, дөңбекшітетұғын, еретұғын, еритұғын, ететұғын, жалықпайтұғын, жарамайтұғын, жасайтұғын, жейтұғын, жетпейтұғын, жиіркенетұғын, жіберетұғын, жібермейтұғынын, келмейтұғын, келтіретұғын, келіспейтұғын, кететұғын, көрмейтұғын, көрінетұғын, кіріспейтұғын, қалатұғын, қалшылдайтұғын, қарайтұғын, қартайтатұғын, қимайтұғын, құтқаратұғын, қылатұғын, өкпелейтұғын, өлетұғын, өлтіретұғын, өтетұғын, пайдаланатұғын, сақтайтұғын, сенбейтұғын, сыбайтұғын, сынаватұғын, табатұғын, тартатұғыны, тартыспайтұғын, табылмайтұғын, танитұғын, танымайтұғын, тимейтұғын, тоздыратұғын, түсетұғын, тынбайтұғын, тілеспейтұғын, ұғатұғын, шошитұғын, шыдайтұғын.

Бұлардың арасында: «болатұғын» – 10, «дейтұғын» – 9, «алатұғын» – 5, «білетұғын» – 5, «кететұғын» – 3, «сақтайтұғын» – 3, «жіберетұғын» – 3, «қылатұғын» – 2, «жетпейтұғын» – 2, «беретұғын» – 2, «болмайтұғын» – 2, «алмайтұғын» – 2, «бермейтұғын» – 2, «жүретұғын» – 2, «кететұғын» – 2 реттен қайталанып қолданылады.

Прозалық шығармаларында өте жиі қолданылған «тұғын» формасының ақын өлеңдерінде, керісінше, тым сирек кездесетіндігі бір жағынан қазақ тілінде бұл сөзбен тұлғалас, үндес сөздердің аз ұшырасатындығына байланысты оның ұйқас құрауға сұранып тұрмағандығы себеп болса, екінші жағынан белгілі ғалым Р.Сыздық: «Артық буын керек жерде есімшенің ауыспалы шағы үшін -тұғын, бір буыны кем тармақ керек болса, -тын варианты еркін пайдаланыла береді[2, 270] – деп орынды атап көрсеткеніндей, бұл жұрнақтың толық түрін Абай негізінен өлеңнің буын санына қарай пайдаланған. Оны ақынның «тұғын» формалы етістік кездестіріні өлең жолдарынан анық байқауға болады. Мәселен:

«Асқа, тойға баратұғын
Жаны асығып жас жігіт
Қолға кетті жауға бір күн,

Тірі адамның ісі үміт» [3, 116] – деген шумаққа назар аударып көрелік. Осы шумақтың екінші және төртінші тармағын аяқтап тұрған «жігіт» пен «үміт» сөздері өзара үндесіп, ұйқас құрап тұр. Ал бірінші, үшінші тармақтарындағы «баратұғын» мен «бір күн» сөздерін ұйқас деуге келмейді. Бұл сегіз буынды өлең. Шумақтағы «баратұғын» сөзі ұйқас құраудан гөрі, буын санын толықтыруға көбірек қызмет етіп тұр. Егер «баратұғын» етістігінің орнына онымен мағыналас «баратын» сөзі пайданылғанда тармақ жеті-ақ буын болып, өлеңнің буын саны толмай қалар еді. Ал «баратұғын» құрамындағы «тұғын» формасы етістік мағынасын сақтаумен қатар оған бір буын қосып, тармақтың буын санын сегізге толтырып тұр. Мына төмендегі өлең жолында да дәл солай.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сия ма, ойлаңдаршы,

Өлмейтұғын(өлмейтұғұн) артына сөз қалдырған? (Абай 228).

Бұл 11 буынды өлең. Мұндағы «өлмейтұғын» сөзі тармақтың басында тұрғандықтан ұйқас құрауға қатыспайды. «Өлмейтін» деп алғанда, өлең жолының бір буыны кеміп қалар еді. Келер шақ көсемшенің -й жұрнақты «өлме» болымсыз етістігіне жалғанған «тұғын» қосымшасы сол кемдікке жол бермей тұр. Сол себепті -тін емес, тұғын тандалған.

Ал «тұғын» формалы бұл төрт етістіктің екеуі ақынның М.Лермонтовтан аударған «Дұға» деп аталатын өзі үш-ақ шумақтан тұратын шағын өлеңінің:

Өмірде ойға түсіп кем-кетігің,
Тулағыш мінезің бар, жүрек сенің,
Сонда сенің отынды басатұғын,

Осы өлең – оқитұғын дұғам менің» [3, 199] – деген бірінші шумағының соңғы екі тармағында қолданылған. Жалпы бұл ААБА үлгісіндегі кара өлең ұйқасына құрылған туынды болғандықтан шумақтың үшінші тармағындағы «басатұғын» сөзінің ұйқас түзуге тікелей қатысы жоқ. Ұйқас құрып тұрған осы шумақтың бірінші, екінші және үшінші тармақтарындағы «кем-кетігің», «сенің», «менің» сөздері. Ал төртінші жолдағы «оқитұғын» сөзі, керісінше, 11 буынды өлеңді 12 буынға айналдырып тұр. «Оқитұғын» сөзін алмастыратын қажетті сөз табудың ешқандай қиындық туғызып тұрмағаны айқын. Дәл сол мағынаны беретін әрі буын санын бұзбайтын «оқитын» сөзі осы жерге сұранып тұрғандай. Сондықтан «Неліктен осы жолда «тұғын» формасы қолданылды әлде бұл қолжазбаны көшіру, басу кезінде кеткен қате ме екен?» деген де сұрақ туындауына себеп бар. Егер автор өзі қолданған болса, мұнда бір мақсат бар. Әйтпесе, Ахмет Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда «өлең

жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген», сөз тексергіш Абай қарапайым мәселеде мүлт кетуі мүмкін емес. Ақын бұл өлеңнің үшінші, төртінші жолдарындағы морфологиялық тұлғалары жағынан бірдей «тұғын» формалы «басатұғын», «оқитұғын» сөздерін әдейі алған сияқты. Мағыналық-дыбыстық және бунақтардың орналасуы тұрғысынан мұнда толық мәніндегі тармақаралық ішкі ұйқас болмағанымен, іргелес тармақтардағы «тұғын» формалы сөздер тұлғасы жағынан өзара үндеседі. Сондай-ақ, бұл өлеңнің соңғы тармағын тармақ басындағы бірінші бунақтағы дауыстыға аяқталып, дауыстыдан басталып тұрған екі сөзді бір-біріне кіріктіріп «осы + өлең = осөлең» түрінде *ы* дыбысын түсіріп оқысақ, бір буын жұтылып кетеді де буын саны реттеледі. Сонда: «Осөлең – *оқитұғын* дұғам менің» тармағы да 11 буынды болады.

Көңілде қайғы, қалың зар,

Айтатұғын сөзім бар,

Салсын құлақ ұққандар [3, 110] – деген 7 буынды өлеңде де «айтатұғын» формасы буын санын толықтырып тұр. Егер «айтатын» дегенде, буын саны кеміп қалған болар еді.

Ал енді бұл есімше жұрнағының ықшам нұсқасы *-тын/-тін(-атын -етін, -йтын, -йтін)* Абайдың қара сөздерінде: «Жоқшылықтың адамды хайуандандырып *жіберетіні* де болады. Хайуандарды асырайтұғын жансыздарды еті *ауырмайтын* қылып жан иесі хайуандарды ақыл иесі адам баласы *асырайтын* қылып, хәм олардан махшарда сұрау бермейтұғын қылып, бұлардың хәммасынан пайда аларлық ақыл иесі қылып жаратқан. Кейбір антұрғандардың тым-ақ тату бола *қалатыны* қалай?» сияқты сөйлемдерде 22 рет қана қолданылады. Мұнда 3-4 мысал ғана беріліп отыр. Негізі барлық қара сөздерде кездесетін *-тын/-тін* жұрнақты есімшелер мыналар: *азғырылмайтын, алатын, асырайтын, ауырмайтын, бермейтін, берілетін, болатын, бұзатын(3), жарамайтын, жетпейтін, жіберетін, күлетін, қалатын(2), қылатын(2), қостамайтын, қоятын, тиетін, тұтатын*. Бұл есімшелер арасындағы «қылатын» және «қалатын» етістіктері екі рет, ал «бұзатын» үш рет қайталады.

Жоғарыда аталған Абайдың қазақтың шығу тегіне қатысты «Біраз сөз қазақтың қайдан шықаны туралы» деген еңбегіндегі «тұғын» қосымшалы 7 есімше мыналар: *көретұғын, қайтатұғын, айтылатұғын, тұтынатұғын, жүретұғын, дейтұғын* (2 рет). Соңғы есімше «Өздерін өздері: «Қоңыр қазақ», «Қара қазақбыз» *дейтұғыны...*» [3, 404] әскердің алдымен *жүретұғыны* солар болып, Қазақтың «Үш жүздің баласы» *дейтұғыны* сол» [406] – деген сөйлемдер құрамында кездеседі.

Ал *-тын/-тін* тұлғалы есімшелер ақын өлеңдерінде – 5, поэмаларында –13, оларды қосқанда –18 рет қолданылады. Олар: *бастайтын, бұзатын, білетін, білмейтін, дейтін* (2), *ескермейтін, жолығатын, иілмейтін, көретін, көтеретін, күлмейтін, қалмайтын, қылатын, өлмейтін, өлтіретін, тиетін, ұғатын*. Сонда Абайдың барлық шығармаларында есімшенің бұл формасы – 40 рет қолданылған. 140 рет қолданылған «тұғын» тұлғалы есімшемен салыстырғанда бұл 4 еседей аз. Яғни, ақын тілінде *-тұғын* жұрнақты есімше қолданысының басымдығы айқын.

Р.Сыздық есімшенің *-тын* мен *-тұғын* тәрізді толық варианттары параллель қолданылғанын айта келіп, «Бұлар поэзия шартына байланысты Абай өлеңдерінде кезек қолданылса, прозасында көбінесе толық түрлері пайдаланылған. Бұл құбылыс – Абай кезеңіндегі ауызекі сөйлеу тілінің де, сол тұстағы жаңа туған прозалық стильдердің де нормасы» [2, 315] – деп жазады.

Ғалым атап көрсеткендей, анықталған статистикалық деректер сол кезең прозасының стильдік нормасына сәйкес *-тұғын* нұсқасының Абай тілінде де едәуір басым екендігін мейлінше нақты көрсетеді. Ал енді поэзияға келсек, сол кезеңдегі тілде «тұғын» нұсқасының белсенді болғанына қарамастан, ақын өлеңдерінде *-тын* нұсқасы одан 4 еседей артық, яғни 18 рет жұмсалады. Мысалы:

Өлмейтін атақ қалдырып,

Дүниеге көңіл бөлмепті [3,172]

«*Жолығатын* қыз қайда терең сайда» [3,198]

Химия ғылымы бар *дейтін*, сүйтсе-дағы

Анасы басын шайқап, ішін тартты [3, 294].

Бір мезгілде шал айтты: – Балам, тоқта,

Мысты алтын *қылатын* дәрі осы жақта [3, 300] және т.б.

Алдыңғы 8 және 11 буынды өлеңдерде *өлмейтін, жолығатын* есімшелері буын санының сақталуына қызмет етіп тұр. Алайда одан кейінгі екі өлеңде *-тын* жұрнақты «дейтін», «қылатын» есімшелері қолданылғанымен буын саны бәрібір сақталмаған. Мұндағы 11 буынды өлеңдердегі буын саны –13 болып шыққан. Яғни, дәл осы тармақтарда қосымшаның қысқа нұсқасы буын санын ретке келтіріп тұр деуге келмейді.

Нәтижелер. *-тын, -тұғын* жұрнақты есімшенің қазіргі әдеби тілдегі, соның ішінде, поэзиядағы қолданысына назар аударар болсақ, ХХ ғасырдағы көрнекті ақындар тіліне жүгінуге тура келген болар еді. Бұл орайда біз әзірге М.Жұмабаев, Қ.Аманжолов, М.Мақатаев, Ж.Нәжімеденов шығармаларына ғана шолу жасап көрдік. Мәселен, **М.Жұмабаев** өлеңдері мен поэмаларында *-тын* жұрнақты есімшелер 79 рет қолдалылған. Олар: *алатын* (2), *алдайтын*, *баса алмайтын*, *айнымайтын*, *айрылмайтын*, *айтатын*(2), *арбайтын*, *бағынатын*, *балдырлайтын*, *батыратын*, *білмейтін*, *бітпейтін*, *дейтін*(3), *демейтін*, *жайқалатын*, *жалдайтын*, *жалдамайтын*, *жалғайтын*, *жалмайтын*(2), *жастайтын*, *жаумамайтын*, *жейтін*(6), *жемейтін*, *жетпейтін*(2), *жұбататын*, *келетін*(3), *кететін*, *көрінбейтін*, *күзететін*, *қажымайтын*, *қатыспайтын*, *қорықпайтын*, *қоятындай*, *ойнайтын*(2), *отыратын*, *өзгермейтін*, *өлетін*, *өлтірмейтін*, *өтпейтін*, *сабайтын*, *сақтайтын*, *сататын*, *селеңдейтін*, *сермейтін*, *сөнбейтін*, *сөнетін*, *сұрайтын*, *сүйетін*, *табатын*, *табынатын* (3), *табысатын*, *тастайтын*, *таусылмайтын*, *төгетін*, *тыңдайтын*, *ұстатпайтын*(2), *ұшпайтын*, *шайқалатын*, *шашатын*(2), *шыдайтын*, *шығатын* [4, 13-363] және т.б. Бұл қатарға М.Жұмабаевтың мақалалары мен «Шолпанның күнәсі» әңгімесінде қолданылған дағдылы есімшелер қосылған жоқ. Бұлардың арасындағы ұйқас құрап тұрғандарын төмендегі өлең жолдарынан көруге болады:

Кейде жылан *арбайтын*,
Кейде аждаһа *жалмайтын*[4,49]
Мен – жыршы ешбір уайым *білмейтін*,
Қажу білмей, қолды көкке *сермейтін*.
Жігері мол қарындасқа өзіңдей;
«Іс істелік, қане, қолың бер» – дейтін [4, 113].

Күн бар ма

Шайқалатын?

Жылы желмен

Жайқалатын? [4, 137].

Жалғайтын жұлып өзегін,

Сұм, сұрқия, пысық жоқ,

Үйірлеп малай *жалдайтын*,

Жалдамайтын, *жалмайтын*,

Еңбексіз обыр сасық жоқ [4, 288].

Ал *-тұғын* жұрнақты есімше Мағжан өлеңдері мен поэмаларында бар-жоғы үш-ақ рет кездеседі.

Оларды мына төмендегі өлең тармақтарынан көруге болады:

Япыр-ай, айрылдық па қалың топтан,

Шабылып қайтатұғын жауған оқтан?! [4, 55].

Жанға жан беретұғын тәтті жырлы,

Меруерттен тізілген қос қанаты [4, 81]

Кім білед, өлмейтұғын ел бар шығар,

Кім білед, ажалға да ем бар шығар [4, 224].

Бұл тармақтардағы *қайтатұғын*, *беретұғын*, *өлмейтұғын* есімшелері ұйқас құрап тұрмағанымен, 11 буынды өлеңнің буын санын толықтырып тұр.

Ал **Қ.Аманжоловтың** өлеңдері мен поэмаларында *-тын* жұрнақты мынадай есімшелер ғана қолданылады:

Өзге өлсе де, – *өлмейтін*,

Өліміңе *көнбейтін*[5, 16].

Таң алдында *қалғитын*

Қонақтаған тау қыран,

Дәл сол кезде *аңдитын*

Шақпақ болып сұр жылан [5, 65].

Тұтылғанмен бүгінгі күн, дәл ертең –

Күлім қағып *шығатыны* ып-рас [5, 130].

Өз-өзіңе *ойлайтының* қастық па? [5, 136].

Біз *жетпейтін* қиыр да жоқ,

Біз *алмайтын* қиын да жоқ! [5, 239].

«Есілдей» есіп жатқан көңілі бар,

Сәкеңе өкпелейтін «қай антұрған?» [5, 210].

Біз жетпейтін қиырда жоқ,

Біз алмайтын қиын да жоқ! [5, 239].

Өтттең, жоқ қой, қанатым,

Жерім көп ұшып баратын.

Борышым көп беретін,

Сыбағам көп алатын [5, 262].

Ежелден жаудың сыры бізге мәлім,

Күлгірсіп кететінді сиқырланып [5, 317].

Біз қарастырған Қасым Аманжоловтың өлеңдері мен поэмалары енген бір томдық «Нұрлы дүние» атты таңдамалы жыр жинағында *-тын(-мін)* жұрнақты есімше 50 рет қолданылған. Олар: *айтатын(3), ақтаратын, алатын, алмайтын(2), аңдидың, балайтын, баратын, бармайтын, беретін, бермейтін, болатын, білмейтін, дейтін(3), еліретін, жетпейтін, жүретін, жылайтын, көнбейтін, көретін, күлетін, күңгірлейтін, қаймықпайтын, қайтпайтын(2), қалғитын, қаратпайтын, құритын, қызғанбайтын, ойлайтын, өкпелейтін, өлмейтін(2), өртенбейтін, істейтін, семіретін, тамылжитын, тарылмайтын, тозбайтын, тоқтайтын, ұйықтайтын, ұрсатын, шоқынатын, шығатын, шырмалатын, істейтін*. Жақша ішінде қанша рет қайталанғаны көрсетілген. 400 бетке жуық таңдамалысында елу-ақ рет кездесуі жалпы ақынның дағдылы есімшені жиі пайдаланбайтынын көрсетеді. Мұны ақынның стильдік, өзіндік баяндау, сөз таңдау және сөз қолдану ерекшеліктерінің бірі деуге болады. Бұл жерде, тағы бір айрықша мән беретін жайт – ақын *-тұғын* жұрнақты есімшені мүлде қолданбаған. Қазіргі әдеби тілде жиі қолданылатын *-тын (-мін)* жұрнақты есімшенің өзін мейлінше көп пайдаланбаған қаламгер тілінде одан гөрі едәуір пассив нұсқаның кездеспеуін табиғи нәрсе деп қабылдауға болады. Тіпті 11 буынды өлең жолын толықтыруға орайы келіп тұрған «Күлгірсіп кететінді сиқырланып» деген тармақтың өзінде ол «кететұғын» демей, «кететінді» деп алады. Бұл жағдаймен қоса, жалпы *-тұғын* жұрнағы жалғанған есімшенің ақын өлеңдерінде бірде-бір рет кездеспеуі автор дағдылы есімшенің толық нұсқасын мақсатты түрде қолданбаған немесе бұл оның сөз саптау мәнеріне жат сипат деген ой түюге жетелейді.

Ал **Мұқағалиға** келсек, бәрі керісінше. Ақын өлеңдерінде жалпы дағдылы есімше өте жиі қолданылады. Ол тек қана *-тын (-атын, -етін, -йтін, -йтін)* жұрнақты есімшені – 1834 рет қолданған [6, 1039]. Одан бөлек *-тұғын* жұрнақты есімше де ақын өлеңдерінде салыстырмалы түрде жиі пайдаланылған. Оның туған жерінде жүріп 1949 жылы жазған алғашқы өлеңдерінде-ақ *-тұғын* жұрнақты есімшені пайдаланғанын көруге болады. Оған ақынның мына төмендегі өлең жолдары мысал бола алады:

Адам боп дүниеге жаратылдым,

Мылқау емен надан боп қалатұғын.

Талабым зор, жүректе шырағым бар,

Өмірден өз үлесін алатұғын [7, I-т. 23].

Кезім ед Нарынқолға баратұғын,

Тәтті ұйқыдан амалсыз жаңа тұрдым [7, I-т. 30].

Міне, бұл 18 жастағы жас ақынның 1949 жылы жазған ең алғашқы өлеңдері. Өлең ұйқасы *-тұғын* жұрнақты есімшеге құрылған. Оның бұдан кейінгі ақын ретінде толықсыған шағындағы өлеңдерінде де есімшенің бұл нұсқасы жиі көрініс беріп отырады.

Теңіз болып жер беті тербелетін,

Қыбыр-қыбыр дүние сенделетін.

Таулар алып кемедей жүзетұғын,

Желпіндіріп желкені желге бетін [7, I-т. 157-158].

ААБА үлгісімен құрылған бұл өлеңнің осы шумағында *-тұғын* жұрнақты есімше үшінші тармақта келіп, ұйқас құрауға тікелей қатысып тұрған жоқ. Ал буын санының толықтырып тұрғаны анық.

Төмендегі шумақтағы «жоқ-тұғын», «қамауда-тұғын» есімшелері өлеңнің ішкі үйлесіміне қызмет етіп тұрғанмен, ұйқас құрауға қатыспаған.

Артым бос, айтар тасбуын

Жоқ-тұғын менің дәлелім. –

Қорада жемсіз ақырда,

Қамауда-тұғын қысырақ,

Аяндап келем, тақымға
Шетеннен құрық қысып ап [7, II-т. 143].

Ал мына шумақтың бірінші және төртінші тармақтарындағы есімшелер өзара ұйқасып тұр.

Өкінбе, әке, отың бар сөнбейтұғын,

Ол мәңгілік жанады көрмей тыным.

Ұрпағың бар, ел менен ер намысын,

Тірі тұрса, қолынан бермейтұғын. [7, III-т.119].

Біреу сонда жанымнан шықпайтұғын,

Жаны бірге менімен серігім бе ең?! [7, III-т.191] деген жолдарда есімшенің толық нұсқасы буын толықтығы үшін пайдаланылған. Соңғы жолдағы «серігім бе ең?» дегендегі қатар келген екі сөздегі е әрпі айтылуда бірігіп «серігім бең?» болып кетуі арқылы 11 буынға айналады.

Ақынның *-тұғын* жұрнақты есімшені ұйқас түзуге барынша қатыстырған тұсын төмендегі қос шумақтан көруге болады:

Сондайтұғын, аққулар сондайтұғын,

Асығыстық оларда болмайтұғын.

Қомағай көкқұтандар секілденіп,

Жалп беріп, жағаға кеп қонбайтұғын

Сондай-тұғын, аққулар сондайтұғын,

Ақ мүсін айдыңға кеп орнайтұғын

Әлдилеп ақ төсінде бермей тыным,

Ақ айдыны ақ мүсінін тербейтұғын.

Бұл көлге мылтық алған саятшы емес,

Тірі жан аяқ басып келмейтұғын.

Аққулар аман-есен қайтқанынша,

Суына «Жетім көлдің» шөлдейтұғын

(Суымен сырқаттарын емдейтұғын) [7, II-т.172].

Ақын осы «Аққулар ұйықтағанда» поэмасында *-тұғын* жұрнақты есімшелерді пайдалана отырып, бірыңғай ұйқас құрайды. Алты тармақты өлең жолдарының екі шумағын тұтастай *-тұғын* тұлғасымен тиянақтайды. Он екі тармақтан тұратын осы екі шумақтың өзінде ғана ол *-тұғын* жұрнақты есімшелерді 11 рет ұйқастырып қолданады. Мұны қазіргі поэзиядағы *-тұғын* жұрнақты есімшені ұйқастыра қолданудың бір жарқын үлгісі деуге болады. Мұқағалида *-тұғын* жұрнақты есімше жоғарыда келтірілген мысалдардағымен ғана шетелмейді. «Мәңгілік өлмейтұғын ән қалдырсын» [7, II-т. 167]. «Қарайтұғын айдыңға, ақ отауға» [7, II-т.171], «Өмірдің *сембейтұғын* гүлісіндер» [7, II-т. 271], «Жабатұғын өмірді құмға оранып» [7, II-т. 349]. «Асау тай *мөңкитұғын* көрінбейді» [7, III-т. 282] сияқты өлең жолдары да сол қатарды толықтырады. Ақыннан бұл қатарға қосылатын мысалдар әлі де табылады. Біз оларды түгел көрсетпедік, мұнда 25 мысал ғана беріліп отыр. Осы келтірілген мысалдардың өзі *-тұғын* жұрнақты есімшенің Абай, Қасым ақындармен салыстырғанда Мұқағали өлеңдерінде көбірек қолданылғанын көрсетеді.

Ақынның *-тын/-тін* тұлғалы есімшелерді ұйқас құрау үшін пайдаланығанын бірнеше өлеңінен көруге болады. Мысалы:

Жалғыз көкек жүретін жаға талда.

Әлдекімді *жоқтайтын* күн батарда,

Әлдекімді *жоқтайтын* таң атарда [7, I-т. 87].

Бұл өлеңде морфологиялық тұлғасы бірдей «жүретін», «жоқтайтын» есімшелері қатар тұрған әр тармақта, ал «әлдекімді жоқтайтын» тіркесінің соңғы екі тармақта қайталанып параллель қолданылуы арқылы есімшелер ішкі ұйқас құрап тұр.

«Сағым» деп аталатын бұл өлеңнің мына шумағы да түгелдей *-тін* жұрнақты есімше ұйқасына құрылған:

Сиқырлы сан мың сәуле *төгілетін*,

Сан мың өрнек сәнімен *өрілетін*.

Көз ұшында мазарлар көтеріліп,

Тәжі Махал сияқты *көрінетін* [7, I-т. 158].

Мына шумақта да солай.

Дейтін еді,

Дейтін еді қарт ақын,

(Өзгелерге кінәні көп *артатын*)

Оңашада шарап ішіп екеуміз,

Өзі менен шылым сұрап *тартатын*[7, II-т. 212].

Қатар келген «дейтін еді» есімшелі тіркесі ішкі ұйқас, ал «артатын», «тартатын» есімшелері өлеңнің негізгі ұйқасын құраған.

Орган жіліктей,

Темекісін қарт *орайтын*,

Орайтын-дағы, бір-бірлеп бізді *санайтын*.

Санайтын-дағы, қойнынан алып күлшесін,

Тепе-тең бөліп,

Күрсініп, ұзақ *қарайтын* [7, III-т.162].

Осы соңғы шумақтың ішкі ұйқасын да: «орайтын-дағы», «санайтын-дағы», әр тармақ соңындағы өлеңге тән пішін беріп, негізгі ұйқас құрап тұрған да: *орайтын*, *санайтын*, *қарайтын* да *-тын* жұрнақты есімшелер. Ақын өлеңдеріндегі есімшенің бұл нұсқасы бұлармен ғана шектелмеді. Олар: *алыстайтын*, *ататын*, *білмейтін*, *жазылатын*, *жарататын*, *жарбиятын*, *жататын*, *жеткізбейтін*, *жетпейтін*, *ойнайтынмын*, *оралмайтын*, *опық жейтін*, *табынатын*, *тастайтын*, *тұратын*, *шаништын*, *шықпайтын* деп жалғасып кете береді. Олардың Мұқағалида өте көп екені, қолданыс статистикасы, саны жоғарыда нақты көрсетілді.

Жүмекен Нәжімеденовте де *-тұғын* жұрнақты есімшенің едәуір жиі қолданылатындығы анықталды. Мысалы:

Отырам қызыл күннің отын ұрттап,

Қанталап қайтатұғын кешкі бұлттай [8, I-т. 87].

Момын дала! Әр көңілдің түбінен

Тебіреніп туатұғын ел әні [8, I-т. 175].

Ұрсатұғын үлкендер

Жаман ырым ғой деп бұл [8, I-т. 280].

Тиятұғын тентек бала жылауын

Қиятұғын күлкілерін үлкендер [8, I-т. 281].

Ырым ғой бұл, алла бар, қамайтұғын,

Нан жарықтық бақсы емес алдайтұғын [8, I-т. 283].

Аспан құсап қарайтұғын паңданып,

Алдап-сулап *жөнелетін* мезгілді,

Және өздері қалатұғын алданып[8, I-т. 435],

Қошалақты қыстайтұғын қара шал,

Саған сәлем бермегелі көп болды[8, II-т. 49].

«Айтатұғын ақылым да көп менің, сол ақылдың керегі жоқ кісіге» [8, I-т. 400], «Қара бұлттай *жабатұғын* күн-бетін» [8, I-т. 429], «*Қалатұғын* кейде оңаша ойланып.» [8, I-т. 429], «Арылғысы *келетұғын* сол ойдан» [8, I-т. 429], «Жастығына *қалатұғын* жас тамып» [8, I-т. 439], «Сұлу жар бар – *сүйетұғын* жігіт жоқ» [8, I-т. 441], «Қолаң шаша бар – *тарайтұғын* жоқ тарақ,» [8, I-т. 441], «Кемпір байғұс *қарайтұғын* қуанып»[8, I-т. 478], «Сол күбіні *ыстайтұғын*» [8, III-т. 184], «Күлкісі кеп *тұратұғын* еркелеп» [8, III-т. 402], «...жататұғын тып тыныш» [8, III-т. 404] сияқты өлең жолдарында да *-тұғын* жұрнақты есімше қолданылады. Мұндай есімшелер осы көрсетілгендермен ғана шектелмейді. Олардың қатарын әлі толықтыруға болады.

Ал *-тын* жұрнақты есімше де ақын шығармаларында аз ұшыраспайды. Мысалы:

Аңқаулық – *жабылмайтын* есіктерде,

Жалқаулық – *жиылмайтын* төсектерде [8, I-т. 330].

Сұлтан атай ерттей қалса сары атын

Ұлпа шешеші айыл алып *баратын*.

Келін үйден көпшік алып *шығатын*,

Сүйтіп, бәрі бір ат ерттеп *тұратын* [8, I-т. 430].

Кәрі қойшы жетектеп қотыр атын,

Отыратын, аңырып не *тұратын*.

Қотыр мұржа түтінін түйдектетті –

Әжем өстіп жүн түтіп *отыратын* [8, II-т. 115].

11 буынды бұл өлең тармақтарында дағдылы есімшелер буын санын сақтап та, ұйқас түзіп те тұр. Ақын шығармаларынан мұндай мысалдарды әлі де келтіруге болады. Мәселен, *аршылмайтын, байланатын, барлайтын, жасалатын, жететін, жетпейтін, жоғалмайтын, жығылмайтын, кететін, көрінбейтін, құлайтын, құтылмайтын, түсінбейтін, қия алмайтын, шеше алмайтын, өртейтін, сөйлемейтін, соғатын, таптырмайтын, ұғылмайтын, ұнайтын, шертетін, іздейтін* және т.б. көптеген есімшелердің қолданысы соны көрсетеді. Солай дегенмен де, Ж.Нәжімеденов *-тын* жұрнақты есімшені өте жиі пайдаланған деуге болмайды. Ал ақын шығармаларындағы есімшенің *-тын, -тұғын* нұсқаларының қолданыс жиілігін өзара салыстыра қарағанда *-тын* формасының басым екені байқалды.

XV-XVIII ғ. жыраулар поэзиясында да есімшенің ауыспалы шағын жасайтын «*-тұғын*» қосымшасы сирек болса да кездеседі:

1. Оймауыттай тоғай егіннің

Ойына келген асын жейтұғын,

Жемде кеңес қылмадың,

Жемнен де елді көшірдің (Асан қайғы) (БҒЖ 23)

2. Өлетұғын тай үшін,

Көшетұғын сай үшін,

Желке терің құрысып,

Өркімменен ұрыспа (Асан қайғы) (БҒЖ 26).

3. Рулының оғы қалса табылар,

Жалғыздың тартатұғын жағы қалса табылмас» (Бұхар жырау) (БҒЖ 85).

4. Өлетұғын тай үшін,

Қалатұғын сай үшін

Қылмандар жанжал, ерегес (Бұхар жырау) (БҒЖ 93).

5. Найза бойы жар екен,

Түсіп кетсең түбіне

Түпсіз терең көл екен,

Ел қонбайтын шөл екен,

Келмейтұғын неме екен (Бұхар жырау) (БҒЖ 95).

6. Басеке, мал жануар басқа бітер,

Қына шөп секілді ол тасқа бітер.

Үйінен ит жаланып шықпайтұғын,

Өзіндей жатып ішер насқа бітер (Шал ақын) (БҒЖ 126).

7. Сөйлеп қал, сөйле, тілім, арыс келді,

Алдыңа сөйлейтұғын намыс келді.

Сөйлеп қал, қызыл тілім, осындайда,

Қысқарып ұзын дүние, қарыс келді (Шал ақын) (БҒЖ 129).

Талқылау. Енді бұл форма қайдан шықты, этимологиясы қандай, ғалым-зерттеушілердің тұжырымдары қалай, қазіргі күні қолданыла ма, қолданылса қай өңірлерде жиірек айтылады, осы мәселелерге тоқталсақ.

Қазақ зерттеушілерінің «тұғынның» тарихи туралы тұжырымдары бір арнаға тоғысады. Мәселен, Б.Маманов қазіргі қазақ тіліндегі дағдылы есімше жасайтын *-атын/-етін, -йтын/-йтін (-тын/-тін)* жұрнағы ескі түркі тілдерінде «бара тұрған», «келе тұрған», «ойлай тұрған» түрінде қолданылған «тұрған» көмекші етістігінің ықшамдалуы арқылы жасалғанын айтады [1, 87].

«Тұғынның» *тұрған* сөзінен келгені туралы Қазақ тілінің грамматикасында сөз етіледі:

«Негізгі және туынды етістіктер түбіріне алдымен көсемшенің «а, е, й» жұрнақтары, содан кейін «тын/тін» жұрнақтарының қосылуы арқылы ауыспалы осы шақты есімше жасалады. Бұл жұрнақтың арғы төркіні – *тұрған* сөзі, ол ықшамдалып, алғаш *тұғын* болған, әдеби тілде ол «тын/тін» болып қысқарып, жуанды-жіңішкелі фонетикалық варианттарға бөлініп қолданылады» [9, 179].

Бұл мәселеге қатысты орыс авторлары да жазады. Мәселен, Ильминский:

«Причастие *турган* занимая место вспомогательного после деепричастия на «а» теряет «р»: вместо *бара тұрған* говорят *бара тұғын* и еще сокращеннее *баратын* [10, 10].

Мелиоранский:

«*Тұрған* мало-помалу сократилось в *тұғұн*. В современном разговорном языке сокращение идет еще дальше. Теперь в живой киргизской речи нередко слышится форма *алатын, түсетін*» [11, 62].

Катаринский 1906 жылғы «Грамматика киргизского языка» атты еңбегінде қазақ тіліндегі есімшенің екінші формасы «тұғұн» екенін жазып, оның «тұрған» сөзінен келгенін ескерткен:

«Причастие настоящее-будущее 2-е (или долженствовательное) образуется чрез прибавление «тұғұн» (сокращено *тын, тин* – от *тұрған*) кь причастию на а, е, й, и означает: долженствующий, постоянно действующий, или заслужавающий, напр.: *қарайтұғұн, жүрөйтұғұн, қазақтың күн көретұғұны мал, сендей кісі соқтыратұғұн*» [12, 77].

Катаринскийде қазақ тілінен *-тұғын* есімшесіне байланысты мысалдар берілгенде *-тын* нұсқасы жақшаның ішінде берілген:

«Причастие настоящее-будущее 2-е: *қарайтұғұн (қарайтын), алатұғұн, күтөтұғұн (күтөтүн), тійетұғұн (тійетін), қойатұғұн, оқуйтұғұн (оқуйтүн), шөлдөйтұғұн (шөлдөйтүн)*» [12, 86].

Б.Әбілқасымов та XVIII-XIX ғасыр кеңсе қағаздары тілінде есімшенің «тұғын» немесе «тын» тұлғалы түрінің орнына *тұрған* сөзі келеді деп көрсетеді: *шабуыл қылатұрған* [13, 20].

Ғалым Б.Әбілқасымов XIX ғасырдың екінші жартысында *тұғын* және *тұрғанның* қолданысына байланысты мынандай тұжырымдар айтады:

«Діни сарындағы қиссаларда көбінесе *тұрған* формасы басым келсе, өзгелерінде «тұғұн» мен «тын/тін» қатар келеді, дегенмен «тұғұн» формасы жиірек ұшырайды: Бұлардың ішінде сарайыны *қарай тұрған* яғни карауылчы бір кәнизак бар ерді» (Бозжігіт, 115-б); Бұларының *қорықпайтұғұн* бәрі батыр (Зарқұм, 19-б.); *Айтатұғұн* шаһзаданың дәл өзiмiн (Таһир, 16-б.) [14, 185].

«Газеттер материалдарына келсек, «Түркістан уәләятiнiң газетiнде» бұл есімше екі түрлі тұлғада (тұған және тұғұн) кездеседі, алғашқы жылдардағы номерлеріне *тұған* тән болса, кейінгі жылдарда *тұғұн* басым: Осы фебралдың жиырма үчiнчi күнiне че бiздiң қазитдi *ала тұған* кісiнiң есебi сарт тілінде басыл тұған қазитті 440 кісі қазақ тілінде басыла тұған қазитті 240 кісі болды (ТУГ, 1877, 6); Бұл жаңағы *болатұғұн* генерал губернаторға қарай тұғұн Ақмола облұсы Семей облұсы Жетісу облұсы дейді (ТУГ 1882, 4) [14, 185].

«Қазіргі қазақ тілінде жиі қолданылатын *келетін, баратын* тұлғалы есімшелер Айқап журналында көбінде *келетұғын, баратұғын* түрінде қолданылып, «тын» қосымшасы сирек кездеседі, ал «Қазақ» газетінде керісінше «тұғын» тұлғалы есімше өте сирек кездеседі, көбінесе «тын» қосымшасымен қолданылады» [15, 143].

Тұғынның диалектілердегі қолданысына қатысты диалектолог ғалымдардың да зерттеулері бар. Мысалы, Ж.Досқараев Оңтүстіктегі халықтың тіліндегі ең негізгі тұлғалық ерекшеліктердің бірі «өткен шақтың ауыспалы түрі «тұғын» формасында жұмсалуын айтқан. Ғалымның ойынша бұның бастапқы түрі *тұрған* сөзі [16, 5]. Нұрмағамбетов Оңтүстік диалектісінің Шымкент, Қызылорда, Шу говорларына ортақ грамматикалық ерекшелік – «тұғын» қосымшасының жұмсалуы деп түйіндейді [17, 98]. Досқараев, Обаған, Торғай аудандарында етістіктің өткен шағы «тұғын» сирек болсын кездесетінін жазады [16, 125]. Нұрмағамбетов Семейдің Аягөз ауданында әдеби тілімізде жиі қолданылатын «тын/тін» жұрнағы орнына *түкін* формасының да қолданылатынын жазады: Өзі ешнәрсе алмайтүкіндей ғой. Ол өзі бір қарамайтүкін кісідей болып жүр [17, 37].

Орхон-Енисей жазба ескерткіштері мен орта ғасыр жазба мұраларында есімшенің мұндай қазақ тіліндегідей формасы жоқ. *Тұрған* сөзі орта ғасыр ескерткіштерінде толық мағыналы немесе көмекшілік қызметтегі сөз болып жұмсалған.

«Тұрған» формасы орта ғасыр жазба ескерткіштерінде:

Диуани лұғатит түрkte *турған* «тұрған мәніндегі көмекші сөз»: *ол ер ышларқа турған* «ол жігіт іс-шаруасын тындыра алған» (DLT 294/247).

Хорезм, Алтынорда жазба мұраларынан Қиссасұл әнбияда *турған* «тұрған мағынасындағы форма» (KE.37r10).

Шағатай дәуірі жәдігерлерінен Шаджра-и түрkte *турған* «көмекшілік қызметтегі сөз, *тұғын* мәніндегі есімше»: Хан аңа киши иберди неч заманда йаманлашмаған қуданда болұб келе тұрғанмыз теб (ШТ46); Атасының келе тұрғанын ешитиб қаршұ чықты (ШТ.68) [14, 187]. Лұтфи диуаны ескерткішінде *турған* «көмекші сөз»: *ил билмесүн дип ортада жандур баһаней, биллаһ мини тириг тута тұрған хайалыдур* «мени тірі ұстап тұрған қиялыдур» (LD.430) [18, 47].

Томановтың материалдары бойынша бұл қосымша қазіргі түрік тілдерінен қарақалпақ т. «атыған», татар т. «атырған», өзбек т. «адиған», алтай т. «атан» формасында жұмсалады [19, 187].

Әбілқасымов қазіргі түрік тілдерінен татар және қырғыз тілдерінде «тұрған», өзбек пен ұйғырда «диған», алтайшада «тан», қарақалпақ тілінде «тұғын» есімше жасайтын форма ретінде сақталған деп жазады [14, 187].

«Тұғын/тұрған» тұлғасы түркі тілдерінде:

Қарақалпақ т. *атұғын/етұғын, йтұғын* (-тын тұлғасы мүлдем жоқ) «тұғын, тын мәніндегі есімше»: *айтатұғын сөзіне қара, балық тұтатұғын тор, қайтпайтұғын күш, алатұғын өш, ішетұғын ас.* т.б. (TLG 595). Масагеттердің бір белгісі – дұшпанын өлтіріп ғана қоймай геллесин (басын) алып келетұғын дәстүрі бар.... Панай сүйектен ойып соққан қымыз ішетұғын ыдысты қолтығынан алып патшаның алдына қойды... Қамаққа түссе Масагеттердің дұшпаны қалай жазалайтұғынын ол жақсы біледі. Масагеттердің не менен ұрысатұғынын Кир бұл жерде келіп біліп атыр (Томарис һәм Кир әңгімесінен үзінді).

Ноғай т. *таған* «осы шақ жұрнағы»: *баратағанман* «бара жатырмын», *баратағанлар* «олар бара жатыр» *ишлейтағансың* «істеп отырсың», *кезбейтаған* «қыдырмай жүр», *көретағанларма* «көріп отыр ма», *ойнайтаған едім* «ойнайтын едім», *алатаған едің* «алатын едің», *келетаған едік* «келетін едік» (TLG 643).

Қырғыз т. *турған* сөзі көсемшеден кейін келіп, есімшенің аналитикалық түрін жасайды: *Үйдүн алдында үч түп алма бак боло турған* «Үйдің алдында үш түп алма ағашы болатын». *Биз менен бара турған кишини тааныйм* «Бізбен барайын деп жатқан кісіні танымын».

Ажал ала турған күнін айтып келбейт «Ажал алатын күнін айтып келмейді». *Ата турған таңдын, чыга турған күнү болот* «Ататын таңның, шығатын күні болады». *Айыга турған оорунун дарымчысы өзү келет* «Айығатын ауруның емі өзі келеді». *Сүйлөгөн сөздү узууга сүйө турған ел керек* «Сөйлеген сөзді тыңдауға сүйетін ел керек» [20, 1-178].

Татар т. *турған* сөзі көсемшеден кейін келіп, есімшенің аналитикалық түрін жасайды:

Бізнің де басу уртасында

Түлкі уйны турған жирлер бар.

Бізнің де ауыл қала кібік,

Сүйіп туйа алмаслық қызлар бар «Біздің де дала, атырапта, түлкі ойнайтұғын жерлер бар. Біздің де ауыл қаладайын, сүйіп тойа алмастай қыздар бар».

Ай қатында йақты йулдуз

Була ислам жирінде

Бехитлі бала шул бала

Тура турған иленде «Ай қасында жарық жұлдыз, болсын ислам жерінде. Бақытты бола сол бала, тұратұғын елінде» [21, 16; 61].

Өзбек т. *әдигән/йдигән* «ауыспалы осы шақ және есімшені білдіретін жұрнақ»: *күтәдигәнмән* «күтетін боламын», *тиләйдигәнсән* «тілейсің», *тоймәйдигән* «таймайды»; *мен йозадигән хат* «мен жазатын хан», *келәдигән күнләр* «келетін күндер», Сен билән биз хәммә нәрәгә *түшүнәдигән* одәмләрмиз «Сенімен біз бәрін түсінетін адамбыз», Әгәр шу гәп рост чыксә Бобирниң бу этрофдә жон *сақләйдигән* жойи қолмәйди «Егер бұл сөз шын болса, Бабырдың осында жан сақтайтын жайы қалмайды» (TLG 329; 337).

Ұйғыр т. *идигән* «келер шақты білдіретін жұрнақ»: *билидигәнсән* «білетін боласың», *ишләйдигән-биз* «істейтін боламыз», *күтүдигәнсиләр* «күтесіздер», *йезидигәнмән* «жазамын» (TLG 392).

Алтай т. *атан* «атын/етін/тұғын»: *баратан едім* «баратын едім», *баратан едернез* «баратын едіңіз», *алатан* «алатын болады», *баратан емтириң* «баратын бопсың» (TLG 1061).

Қорытынды. Қорыта келгенде, бұл қосымша *тұрған>тұған>тұғұн>тұғын>тын* деген эволюциямен өзгерген. Яғни, қолда бар деректер негізінде о баста жеке *тұрған* болып қолданылған сөз ең бірінші *тұған*, одан кейін *тұғұн*, соңында *тұғын* және *тын* боп өзгерді деп тұжырымдауға болады.

Тұғын–ертеректе ғылыми әрі публицистикалық стильде қолданылған. Қазіргі күні аталған стильдерде қолданылмайды, ауызекі тілде белгілі өңірлерде ғана айтылады. Ал көркем әдебиетте әлі де қолданылады. Ерте уақыттан бері қазақтың ауызекі және жазба тілінде белсенді жұмсалған «тұғын» тұлғасын қолдану дәстүрін қазіргі ақын-жазушыларда жалғастырып келеді. Олар бұл тұлғаны стильдік немесе буын санын толықтыру, ұйқас құрау және тағы басқа мақсатта пайдаланады. «*Тұғынның*» жалпыхалықтық тілге немесе жазба тілге тән құбылыс екендігінің дәлелі – оның Абайға дейінгі ақын-жырауларда (Асан қайғы, Бұхар жырау, Шал ақын), Абаймен замандас ақындар қаламында (XIX ғ.) (Ыбырай, Дулат, Шернияз), сол тұстағы газет-журналдарда (Дала уәләяті, Айқап) Абайдан кейінгі қаламгерлер (Шәкәрім, Мағжан) шығармаларында, XX ғасырдың екінші жартысындағы (Жүмекен, Мұқағали) ақындар тілінде ұшырасуы.

Түркі ескерткіштері мен тілдерінен алған талдаулар негізінде «тұғын» формасын қазақ тіліне тән құбылыс деп айтуға толық негіз бар. Абай сол дәуірде қазақ жазба тілінде актив қолданылған «тұғынды» өз шығармаларында пайдаланған. Сонда ақын тіліндегі *тұғын* шағатайшаның элементі емес әрі говорлық ерекшелік емес. Абайдағы «тұғын» қазақ тілінде жыраулар кезеңінен бері қолданылып келе жатқан дәстүр жалғастығының көрінісі. *Тұғынның* тек қарақалпақта сақталуы ол тілдің қазаққа ең жақын тіл, тіпті екі тіл арасында өзгешеліктер жоқ дегеннің белгісінің тағы бір дәлелі. Ал қазіргі тілдегі «тын» болса, түркі тілдерінен тек қазақ тілінде ғана бар. Соңғысының тек қазақ тіліне ғана тән екендігін өзге туыстас тілдер фактісі айқын көрсетеді.

Бұнымен бірге, XIX ғасырдағы орыс зертеушілерінің мәліметтеріне сүйенер болсақ, «тұғынның» сол уақыттағы актив форма екендігін байқаймыз. Ильминский бастаған ғалымдардың грамматикаларында ең бірінші «тұғұн» деп көрсетіліп, кейін барып «тын» беріледі. Кейбірі соңғы нұсқасының сөйлеу тілінде енді көріне бастағандығын жазады. Енді бірі «тын» вариантын жақша ішінде ғана көрсетеді. Соған қарап, «Абай сол кездегі актив форманы қолданған» деген деп тұжырымды жасауға әбден болады.

Тағы бір назар аударар тұс, бұл форманың Мүрсейіт жазбаларында «тұғұн» түрінде жазылуы. Абай өлеңдеріндегі кей сөздер мен формалардың қолжазбада ерін үндестігі сақталып жазылғанына қарап (мыс.: *үшүн, үйүр, күйдүрмекке*), «тұғынның» да «тұғұн» деп берілуі заңды. Қазір «тұғын» деп қолданып жүрсек, XIX-XX ғасырдағы орыс авторлары грамматика мысалдарында «тұғұн» деп көрсетеді. Бұл құбылыс – Абай кезеңіндегі ауызекі сөйлеу тілінің де, сол тұстағы жаңа туған прозалық стильдердің де нормасы.

Жалпы есімшенің *-тын, -тұғын* нұсқаларының қолданысы Р.Сыздық еңбегіндеталданғанына қарамастан, осы зерттеуімізде біз оған басқа қырынан тоқталды. Ғалымның талдаулары нақты статистикалық мәліметтермен және жекелеген пайым-тұжырымдармен толықтырылды. Сондай-ақ, есімшенің бұл түрінің қазіргі поэзия тіліндегі қолданысына да назар аудару мақсатында М.Жұмабаев Қ.Аманжолов, М.Мақатаев, Ж.Нәжімеденов сияқты XX ғасырдың көрнекті ақындары тіліндегі қолданыстарына тоқталып, салыстырмалы талдау жасалды. Бірнеше тұлғаның шығармалары негізінде жасалған пайымдар *-тын, -тұғын* жұрнақты есімшенің қазіргі әдеби тілдегі қолданыс жиілігін толық ашып бермегенімен, оның бүгінгі поэзиядағы қолданысынан және есімшенің *-тұғын* нұсқасының көнеріп өткен ғасырлар еншісінде мүлде қалып кетпегенінен, соншалықты пассив емес екендігінен де хабардар етеді. Сонымен қатар, XIX ғасырдың екінші жартысындағы Абай шығармаларының тілі мен XX ғасырда өмір сүрген Мағжан, Қасым, Мұқағали, Жүмекен сияқты көрнекті ақындар тіліндегі дағдылы есімше қолданысының кейбір авторлық, стильдік ерекшеліктерін де байқауға болады. Қорыта келгенде, Абай кезеңінде, Абай тілінде, әсіресе оның қара сөздерінде *-тын* нұсқасына қарағанда *-тұғын* жұрнақты есімше әлдеқайда жиі қолданылған. Ал XX ғасыр поэзиясында есімшенің *-тын* нұсқасының басымдыққа ие болғандығы нақты мысалдармен көрсетілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. – Алматы, 1966. – 156 б. – кітап
- 2 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы: Көп томдық шығармалар жинағы. /Рәбиға Сыздықова./ – Алматы: «Ел- шежіре», 2014. Т. 1: – 384 бет. – кітап
- 3 Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жыйнағы. – Алматы: «Қазақтың біріккен мемлекет баспасы», 1945. – 506 б.; Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 696 бет. – кітап
- 4 Жұмабаев М. Шығармалары: өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. Құрастырғандар: Абдуллин Х., Дәрімбетов Б., Жұмабаева З. – Алматы: «Жазушы», 1989. – 448 бет. – кітап
- 5 Аманжолов Қасым. Нұрлы дүние. Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: «Жазушы», 1991. – 392 бет. – кітап
- 6 Б.Қалиұлы, Ж.Түймебаев, Ш.Құрманбайұлы, С.Исақова. Мұқағали тілі сөздігі. – Алматы: «Керемет медиа» баспасы, 2019. – 1064. – кітап
- 7 Мұқағали Мақатаев. Шығармаларының толық жинағы: Көп томдық. – Алматы: «Жалын баспасы», 2013. 1-5 томдар. – кітап
- 8 Нәжімеденов Ж. Толық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2012. 1-7 томдар. – кітап
- 9 Қазақ тілінің грамматикасы I бөлім, морфология. – Алматы, 1967. – кітап
- 10 Ильминский Н. Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань, 1861. – кітап

- 11 Мелиоранский П. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч. 1. Фонетика и Этимология. – Спб, 1894.– кітап
 - 12 Катаринский В. Грамматика киргизского языка. – Оренбург: Тургайская областная типография, 1906. – 217 с.– кітап
 - 13 Әбілқасымов Б. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары. – Алматы: Ғылым баспасы, 1988.– кітап
 - 14 Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым баспасы, 1982.– кітап
 - 15 XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. – Астана: Елорда, 2000. – 344 бет.– кітап
 - 16 Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 144 б.– кітап
 - 17 Нұрмағамбетов Ә. Қазақ говорларының грамматикасы. – Алматы: Ғылым, 1986. – 112 бет. – кітап
 - 18 Karaağaç G. Lutfi Divanı. – Ankara: TDK Yay., 1997. – 729 s. – кітап
 - 19 Тomanov M. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 192 б. – кітап
 - 20 Kirgiz Atasözleri. – Ankara: TDK, 2002. – 262 s.– кітап
 - 21 Kunos I. Kazan Tatar Manileri (çev. Kaçalin M.). – Ankara: TDK Yay., 2013. – 140 s.– кітап
- References:
1. Mamanov Y. Qazırgı qazaq tılı. Etistik. –Almaty, 1966. –156 b.– кітап
 2. Syzdyqova R. Abai şyğarmalarynyñ tili. Leksikasy men gramatikasy: Köp tomдық şyğarmalar jınaғы. /Räbiğa Syzdyqova./ –Almaty: «El- şejure», 2014. T. 1: –384 bet.– кітап
 3. Abai (Ibrahim) Qūnanbaev. Şyğarmalarynyñ tolyq jyınaғы. –Almaty: «Qazaqtyñ birikken memleket baspasy», 1945. –506 b.; Abai Qūnanbaev şyğarmalarynyñ bir tomдық tolyq jınaғы. – Almaty: Qazaqtyñ memleketтік körkem ädebiet baspasy, 1961. – 696 bet.– кітап
 4. Jūmabaev M. Şyğarmalary: öleñder, poemalar, qara sözder. Qūrastyrgandar: Abdullin H., Därimbetov B., Jūmabaeva Z. –Almaty: «Jazuşy», 1989. – 448 bet.– кітап
 5. Amanjолоv Qasym. Nūrly dünie. Tañdamaly öleñder men poemalar. –Almaty: «Jazuşy», 1991. –392 bet. – кітап
 6. B.Qaliūly, J.Tüimebaev, Ş.Qūrmanbaiūly, S.İsaqova. Mūqağali tılı sözdığı. – Almaty: «Keremet media» baspasy, 2019. –1064.– кітап
 7. Mūqağali Maqataev. Şyğarmalarynyñ tolyq jınaғы: Köp tomдық. –Almaty: «Jalyn baspasy», 2013. 1-5 tomdar. – кітап
 8. Näjmedenov J. Tolyq şyğarmalar jınaғы. – Almaty: «Qazyğürt» baspasy, 2012. 1-7 tomdar.– кітап
 9. Qazaq tılınyñ gramatikasy I bölim, morfologia. – Almaty, 1967.– кітап
 10. İlminski N. Materialy k izucheniu kirgizskogo narechia. – Kazän, 1861.– кітап
 11. Melioranski P. Kratkaiia gramatika kazak-kirgizskogo iazyka. Ch. 1. Fonetika i Etimologia. – Spb, 1894.– кітап
 12. Katarinski V. Gramatika kirgizskogo iazyka. – Orenburg: Turgaiskaia oblastnaia tipografia, 1906. – 217 s.– кітап
 13. Äbilqasymov B. XVIII-XIX ғасырлардағы qazaq әдеби тілінің jazba нұсқалары. – Almaty: Ğylym baspasy, 1988.– кітап
 14. Äbilqasymov B. XIX ғасырдың екінші jartysyндағы qazaq әдеби тілі. – Almaty: Ğylym baspasy, 1982.– кітап
 15. XX ғасырдағы qazaq әдеби тілі. – Astana: Elorda, 2000. – 344 bet.– кітап
 16. Dosqaraev J. Qazaq tılınyñ jergilikti ereşelikleri. – Pavlodar: S. Toraiğyrov atyндағы Pavlodar memleketтік universiteti, 2010. – 144 b.– кітап
 17. Nūrmağambetov Ä. Qazaq govorларыnyñ gramatikasy. – Almaty: Ğylym, 1986. – 112 bet. – кітап
 18. Karaağaç G. Lutfi Divanı. – Ankara: TDK Yay., 1997. – 729 s. – кітап
 19. Tomanov M. Tūrki tilderiniñ salystyrmaly gramatikasy. – Almaty: Qazaq universiteti, 1992. – 192 b. – кітап
 20. Kirgiz Atasözleri. – Ankara: TDK, 2002. – 262 s. – кітап
 21. Kunos I. Kazan Tatar Manileri (çev. Kaçalin M.). – Ankara: TDK Yay., 2013. – 140 s. – кітап